

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЖІНОЧОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ХІХ СТОЛІТТІ

Важливою складовою історичної науки є краєзнавство. Розвиток краєзнавства сприяє формуванню національної самосвідомості народу, інтелектуального потенціалу України. Знання власного родоvodu, історії свого народу робить людину духовно багатою, саме тому краєзнавству в наш час належить важлива роль у навчанні й вихованні молодого покоління. Педагогічний досвід будь-якого історичного періоду завжди корисний, особливо під час сучасної модернізації освітньої сфери. Освітні традиції кожного регіону формують загальну систему освіти України. Саме тому висвітлення питання формування системи жіночої початкової освіти з урахуванням багатонаціонального характеру Півдня України у ХІХ столітті вважаємо актуальним.

У вітчизняній історіографії ця проблема недостатньо досліджена. Науковці О.Данильченко, В.Сергійчук у своїх роботах дослідили етапи заселення Півдня України у ХVІІІ – ХІХ століттях, охарактеризували Південь України як регіон багатонаціональний [2;4]. Останнім часом увагу істориків все більше привертають проблеми освіти національних меншин. Жіночу освіту євреїв, німців, татар автори спеціально не досліджували, але подали цікаві факти та статистичні дані з історії національної освіти [7,8,10;17;21;24;27]. Дослідник А.Сініцький розглядає зміст антиукраїнської політики російського самодержавства, спрямованої на ліквідацію мови, освіти, повну асиміляцію українського народу [3]. Метою роботи є висвітлення впливу процесу заселення південноукраїнського регіону на формування багатонаціонального характеру населення, розкриття становлення і розвитку системи жіночої початкової освіти національних меншин Півдня України у ХІХ столітті.

Формування системи жіночої освіти Півдня України відбувалося протягом всього ХІХ століття. Приблизно 80% етнічних українських земель входили до складу єдиної адміністративної системи Російської імперії й включали 9 губерній [1]. Південна Україна територіально – в кордонах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній – сформувалася досить пізно й охоплювала нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Автономну республіку Крим [2, с.144]. У географічному відношенні, попри всі численні відмінності й місцеві особливості, ці землі представляли собою певну єдність. В історичній літературі автори пов'язують поняття “Південь України” з Північним Причорномор'ям як регіоном, що геополітично і стратегічно пов'язаний з Чорним морем.

Формування Південної України, як нової частини етнічної території українського народу, було складним і тривалим історичним процесом. Витоки його сягають часів запорозького козацтва, якому належала більшість земель нижнього Подніпров'я. Розгортання цього процесу пов'язане із заселенням, формуванням постійного населення та поглибленим господарським освоєнням регіону, що почалось після приєднання його до Росії наприкінці ХVІІІ століття. Своєрідність його полягала в прикордонному статусі краю, великій кількості вільних земель, а також у національному та соціальному складі населення. Заселення й господарське освоєння Півдня відбувалися значно швидше, ніж у центральних районах країни, а розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві набрав більш прогресивних форм.

Багатонаціональний характер Півдня України був історично зумовлений, тому що з кінця ХVІІІ століття територія Південної України була одним із основних районів колонізації.

Більшість постійного населення регіону на всіх етапах його формування становили українці. Українське населення складалось із запорожців, що проживали там здавна, та, головним чином, з переселенців із сусідніх українських губерній, переважно Київської, Подільської, Полтавської і Чернігівської. Українці зробили вирішальний внесок у господарське освоєння та розвиток регіону. Тому на думку науковця О.Данильченко, цілком правомірно з кінця XVIII століття вважати його Південною Україною [2, с.151]. Однак українське населення на Півдні України ніколи не було однорідним. Воно із самого початку формувалось як багатонаціональне. На цій землі жили і живуть, крім українців, також росіяни, євреї, німці, молдавани, болгар, греки, поляки та ін.

Царський уряд надав економічні пільги для заселення нових земель колоністам. Переважну більшість переселенців становили українці. Водночас зростала кількість росіян, молдаван. З 1786 року з'явилися німецькі колоністи, згодом у Причорномор'ї оселилася значна кількість болгар, а також білоруси, гагаузи, чехи, поляки та євреї [2, с. 146]. Так поступово формувалася складна й своєрідна національна структура населення регіону, що стала важливим чинником його подальшого розвитку.

На відміну від північної Таврії, в Криму здавна жило численне постійне населення, більшість якого становили кримські татари. В результаті колонізації додалася значна кількість іноземців: росіян, греків, німців, євреїв, болгар, вірмен, поляків, чехів тощо.

У XIX столітті українські землі мали певний адміністративно-територіальний поділ. Таврійська губернія складалася з Бердянського, Дніпровського, Євпаторійського, Мелітопольського, Перекопського, Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського повітів. Херсонська губернія поділялася на Ананьївський, Єлисаветградський, Одеський, Олександрійський, Тираспольський, Херсонський повіти; Катеринославська губернія – на Бахмутський, Верхньодніпровський, Маріупольський, Новомосковський, Олександрівський (Олександрівськ – зараз Запоріжжя), Павлоградський, Слов'яносербський, Катеринославський (Катеринослав – зараз Дніпропетровськ). Окремі міста були центрами градоначальств – Керч-Єнікальського (Керч), Миколаївського (Миколаїв), Одеського (Одеса), Севастопольського (Севастополь).

За даними всеросійського перепису 1897 року, населення Південної України за національною ознакою розподілялося таким чином (див. табл. 1) [4, с. 146; 5, с. 53-54]:

Таблиця 1

Національний склад населення Півдня України у 1897 році

Національності (%)	Катеринославська губернія	Таврійська губернія	Херсонська губернія	Всього (%)
Українці	68,9	42,2	53,5	54,9
Росіяни	17,3	27,9	21,1	22,1
Білоруси	0,7	0,7	0,8	0,7
Поляки	0,6	0,7	1,1	0,8
Болгари	–	2,8	0,9	1,2
Молдавани	0,4	0,2	5,4	2
Німці	3,8	5,4	4,5	4,6
Греки	2,3	1,3	0,3	1,3
Вірмени	–	0,6	0,1	0,2
Євреї	4,7	3,8	11,8	6,8
Караїми	–	0,6	0,1	0,2
Гагаузи і турки	0,3	0,2	–	0,2
Кримські татари	0,8	13,0	0,1	4,6
Інші	0,2	0,6	0,3	0,4
Разом	100	100	100	100

Отже, перепис 1897 року засвідчив, що населення Півдня України мало багатонаціональний характер. Українці кількісно переважали інші етноси у

південноукраїнських губерніях (54,9% від загальної кількості населення трьох губерній). Найбільш помітним після українців був відсоток росіян, євреїв, кримських татар, німців, молдаван, греків, болгар.

У XIX столітті царський уряд почав впроваджувати великодержавну політику щодо нових підданих. “Система управління підвладними територіями в Російській імперії ... будувалася на трьох взаємопов’язаних принципах: уніфікації, бюрократизації і російщенні. Її кінцевою метою була ліквідація будь-яких особливостей, які б загрожували імперському існуванню” [3, с. 16-17]. Національна проблема була невід’ємною частиною політичної, духовної та економічної кризи країни саме тому, що порушувала основи її функціонування як імперії.

Незважаючи на входження земель Півдня України до складу єдиної адміністративної системи Російської імперії, процес розвитку освіти взагалі, й жіночої зокрема, мав певні особливості. Це пов’язано з тим, що зазначений регіон мав нетривалу історію, був місцем проживання тих, кого пригнічували і піддавали гонінню, і тих, хто бажав швидко розбагатіти, населення було багатонаціональне і багатоконфесійне. Крім того, швидко відбувався капіталістичний розвиток краю, існував культ торгівлі. Все це сприяло виникненню вільних поглядів у суспільстві, у тому числі на становище і освіту жінок, що привело до більш швидкої зміни соціальної ролі останніх на Півдні України, ніж в інших регіонах.

Згідно з поділом Міністерства народної освіти (далі МНО) майже вся сучасна територія Півдня України відносилася до Одеського навчального округу.

Розглянемо процес створення системи освіти трьох найчисельніших національних меншин Півдня України: євреїв, німців, кримських татар.

Найбільшими за кількістю після українців та росіян були євреї. Катерина II у 1769 році надала дозвіл євреям селитися у Таврії з метою її заселення і освоєння.

Єврейське населення багато в чому вплинуло на особливості культури та економіки регіону, соціально-психологічні характеристики його мешканців. В середині XIX століття А.Скальковський писав: “Край Новоросийский - зто обетованная земля евреев” [6, с. 308-316]. Так, за даними всеросійського перепису 1897 року, євреї становили від загальної кількості населення: у Херсоні – понад 40%, Одесі – 35,2%, Єлисаветграді (зараз Кіровоград) – 20%, Миколаєві – 17,2%, Катеринославі – 6,6%. В Україні євреї жили компактною масою, тоді як у Західній Європі вони були тонким прошарком серед чужого населення [7, с. 66].

“Положення про євреїв” від 30 травня 1835 року створило “смугу осілості”, яка з незначними змінами збереглася до 1917 року. В Україні – це Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська, Таврійська, Полтавська, Чернігівська губернії [8, с. 21; 9, с. 78]. Смуга осілості – це своєрідний умовний кордон, який офіційно євреям не дозволялося переходити. У 1882 році за “Тимчасовими правилами” євреям заборонялось мешкати та купувати у власність нерухомість у сільських місцевостях у “смугі осілості” [10, с. 61-62].

Антисемітська політика царизму пройшла кілька етапів і на початок XX століття була досить сформована. Дозвіл поселятися євреям в Україні мав кілька причин: необхідність позбавлення російського населення від конкурентів в галузі торгівлі, протистояння євреїв та українців позбавить останніх від думки про незалежність. Історик О.Афанас’єв-Чужбинський підкреслює, що колонізація євреїв була штучним переселенням [11, с. 268].

Між українцями та євреями відкритої конфронтації не існувало. Економічна роль євреїв в Україні була обмежена трьома професіями: купець, ремісник, шинкар. Злиденність життя у єврейських громадах, безправ’я, численні обмеження з боку уряду, спонукали молодь до зміни життя [12]. Для цього вони здобували освіту. З 40-х років XIX століття розпочалася реформа в галузі єврейської освіти, метою якої було сприяти швидкій асиміляції євреїв з іншими народами багатонаціональної держави. Однак царат

не брав до уваги, що євреї мали свою мову — ідиш, якою користувалися в побуті, книжну мову — іврит, свою систему самоуправління, конфесійну замкненість, які віками передавалися з покоління в покоління системою національної початкової освіти.

У зазначений період спостерігаються дві тенденції національно-культурного руху євреїв — асиміляція й інтеграція в європейську цивілізацію та консолідація етносу на основі традицій. Особливістю громадського побуту євреїв була згуртованість у спільноті, об'єднані іудаїзмом та засновані на ньому культурній традиції, відособленість, поділ людей на “своїх” і “чужих”. Багато хто з євреїв, в першу чергу з нижчих і середніх верств населення, погано знав або зовсім не володів російською мовою [13, с. с. 28; 14, с.325].

Потреба реалізації в житті й забезпечення пристойного існування в умовах чужого культурного середовища вимагало інтеграції євреїв у російське суспільство. Одним із шляхів досягнення життєвого успіху було отримання середньої та вищої освіти. Взагалі розповсюдження просвіти серед євреїв було принципом єврейської громади, обов'язком єврейської інтелігенції щодо юнацтва.

Найпершими навчальними закладами для євреїв були хедер та талмуд-тора (безкоштовні або з невеликою платою єврейські училища 3-го розряду) (“Правила про талмуд-тори” 1844 року) [15, арк. 4-4 зв.; 16, арк.27]. Популярними серед дівчат через неможливість навчання у хедерах були приватні єврейські училища, які повинні були допомагати євреям продовжувати навчання у загальноосвітніх школах. Спільне навчання хлопців та дівчат не допускалося.

У 1868 році приватні училища були розділені на розряди: першого — шестирічні училища, другого — не менше трьох класів. У 1887 році було встановлено норму для вступу євреїв до навчальних закладів: у столицях — до середніх — 5%, до вищих — 3%. Крім того, євреям заборонялося вчитися в університетах губернських міст. Після введення цих правил кількість приватних шкіл зросла, але відкривати їх за смугою осілості дозволили лише на початку ХХ століття.

Ще за часів царювання Миколи I були відкриті казенні єврейські училища, що підпорядковувалися МНО і мали викладачів-християн. Єврейські общини відносилися до таких шкіл як до антиєврейського явища і не пускали туди своїх дітей. У 1873 році більшість училищ були закриті, а ті, що залишилися, перетворені в одно- і двокласні “єврейські початкові училища” [17, с. 134].

Стан єврейської освіти можна розглянути на конкретному прикладі. У Миколаївському градоначальстві у 1903 році приватних єврейських училищ було 9, хедерів — 27, єврейських двокласних казенних училищ — 1, всього — 37 шкіл. Для порівняння: християнських шкіл було всього 21 [18, с. 83-84]. У той же час рівень жіночої єврейської освіти був незадовільним: дівчата могли навчатися тільки в жіночих приватних єврейських училищах (три жіночі єврейські школи на фоні 34 чоловічих єврейських шкіл Миколаївського градоначальства) [19, с. 81-82].

Кількісне переважання єврейських училищ над іншими релігійними школами можна пояснити кількома причинами: євреї склали 20% від всієї кількості населення Миколаївського градоначальства [20, с.53]; вони усвідомлювали необхідність надання освіти своїм дітям, насамперед хлопцям; євреї-купці мали фінансову можливість сплачувати за навчання дітей.

У цілому ж єврейські діти були обділені в питанні освіти — в середніх навчальних закладах для них були відсоткові обмеження, в міські училища вони вступали нарівні з дітьми інших віросповідань і оскільки були гірше підготовлені, вчилися там у незначній кількості.

Щодо колонізації німців, то імператриця Катерина II виданням указу про заснування канцелярії опікунства іноземних переселенців і маніфесту про їхні права й пільги для них 1763 року створила юридичний фундамент іноземної колонізації вільних земель на півдні імперії [21, с. 62].

Між колоністами та корінним населенням встановлювалися господарські та багатонаціональний характер. Українці кількісно переважали інші етноси у

особисті зв'язки, що характеризувалися взаємною повагою та релігійною терпимістю. За релігійною ознакою німецькі переселенці поділялися на менонітів, лютеран, католиків, що зумовлювало відкриття відповідних шкіл. Головною відмінністю німців від інших національностей регіону була їх грамотність (див. табл. 2) [22, с. 17; 23], бо всі вони мали право на обов'язкову початкову освіту, яка мала практичну спрямованість [24, с. 308].

Таблиця 2

Кількість грамотних чоловіків та жінок різних національностей
Херсонської губернії у 1897 році

Національності	Відсоток національностей	Грамотних взагалі (%)			
		У селах		У містах	
		чоловіків	жінок	чоловіків	жінок
Українці	53,48	22,6	5,4	41,7	13,2
Росіяни	21,05	27,8	10,1	54,9	35,8
Євреї	11,8	54,1	26,3	59,4	34,6
Молдавани	5,39	15,6	1,7	21,0	3,0
Німці	4,52	60,7	59,4	76,2	77,9
Поляки	1,13	58,4	50,5	60,6	64,3
Болгари	0,94	38,5	10,7	72,5	45,5
Білоруси	0,84	29,5	6,5	61,9	23,2

Отже, найбільш грамотними у Херсонській губернії були німці (59,4% жінок у селі, 77,9% – у містах), у яких прагнення до освіти склалося історично, за ними йшли поляки, болгари, євреї. Найменшою грамотністю відрізнялись молдавани (відповідно 1,7% та 3%), причиною чого була відсутність шкіл на рідній мові. Дані про освіченість росіян, українців, білорусів не зовсім вірні, тому що багато з них, особливо у містах, були схильними називати себе росіянами.

Велика увага в німецьких колоніях приділялася розвитку освіти. Майже в кожній з них існували початкові школи, які мали певну класифікацію: за засобами утримання – церковнопарафіяльні, міністерські, земські училища, школи грамоти, приватні і громадські; за віросповіданням – лютеранські й менонітські. Існували також чотирикласні училища підвищеного типу та центральні училища (чоловічі), які надавали середню освіту, готували вчителів для початкових шкіл. Крім того, у деяких колоніях існували чотирикласні жіночі училища, гімназії й спеціальні сільськогосподарські училища.

У селах Херсонській губернії в 1903 році функціонувало чотири типи німецьких шкіл: церковнопарафіяльних – 134, центральних (чоловічих) – 3, приватних – 4, громадських – 2 [25, с. 2-3].

Характерними рисами німецької освіти було те, що: німці жили замкнуто, об'єднуючись у колонії, у яких відкривали школи; велику вагу приділяли навчанню дітей, особливо на рідній мові; різниці між грамотними чоловіками та жінками майже не існувало; велику увагу приділяли саме початковій освіті.

Кримські татари у Таврійській губернії за кількістю були на третьому місці після українців і росіян. Відношення царського уряду, з одного боку, до євреїв і німців, а з іншого, до татар мало схожі риси. Головна мета політики – русифікація, особливо у галузі освіти.

Традиційна система кримськотатарської народно-конфесійної освіти складалася з двох складових – мектебе (нижча) і медресе (вища) школа. Дівчата могли навчатися лише в мектебе, що надавали елементарну освіту. Мережа цих шкіл у Таврійській губернії була помітною: у 1897 році діяло 80 медресе та 450 мектебе [26, арк. 115].

У першій половині XIX століття ці татарські школи проводили викладання предметів на рідній мові. Але це не входило до планів царського уряду. Тому 26 березня 1870 року були затверджені “Правила про заходи відносно освіти іногородців, що населяють Росію”, які з’ясували на багато десятиліть політику царського уряду відносно освіти мусульман Таврійської губернії зокрема, і всіх інших етносів країни взагалі.

Кінцевою метою цієї політики, тобто “освіти всіх іногородців, що живуть у межах нашої батьківщини, безперечно, повинно бути їх обрусіння і злиття з російським народом” [27, с. 71]. Для цього пропонувалося прийняти низку заходів: необхідно було заснувати за казенний рахунок початкові сільські й міські училища для мусульман; з метою полегшення вступу татар до загальноросійських навчальних закладів відкривати підготовчі класи при загальних початкових училищах, повітових училищах та гімназіях; рекомендувалося мусульманським товариствам утворювати класи російської мови в мектебе і медресе; пропонувалося влаштовувати при міських і сільських початкових училищах особливі зміни для навчання дівчаток-мусульманок або окремі училища для дівчаток.

“Правилами” 1870 року було законодавчо оформлена освіта кримських татар, з’ясовані пріоритети навчально-виховного процесу, зафіксовано важливе значення вивчення російської мови. Після опублікування цього важливого документа шкільна влада активно взялася за створення вертикалі національної освіти в імперії, внаслідок чого в Таврійській губернії з’явилися російсько-татарські міністерські училища (далі РТМУ). Вони стали прогресивним кроком у справі поширення світської освіти татар; довгий час була ланкою між кримськими татарами і державною системою навчання. Так у Таврійській губернії існували державні (РТМУ), національні (медресе, мектебе) системи початкової освіти кримських татар, громадські й приватні навчальні заклади.

Царський уряд намагався контролювати також школи інших національних меншин: вірменські, грецькі, караїмські, польські, залучати до засвоєння російської культури, і, насамперед, вивчення російської мови. Таких шкіл було дуже мало, і помітний вплив на систему народної освіти вони не справляли. Так, наприклад, у Таврійській губернії у 1907-1908 році функціонувало 1537 початкових шкіл, національних було небагато: якщо німецьких – 297 та єврейських – 26, то вірменських – 9, грецьких – 2, караїмських – 8, і лише одна – російсько-естонська [28, с. 25-26; 29, арк.13]. І все ж дітям цих національностей був відкритий шлях у загальноосвітні школи Міністерства народної освіти, Синоду та ін.

Незважаючи на те, що українці займали головне місце серед інших народів у південноукраїнських губрніях, вони були пригніченою нацією [30]. Головним принципом політики самодержавства щодо України було заперечення самого факту існування окремої української нації. Згідно з офіційною доктриною, український народ вважався “малоросійською” племінною гілкою триєдиної руської нації. Важливою внутріполітичною доктриною царизму була русифікація окраїн імперії [31, с. 77; 32, с. 162; 33, с. 96].

Питання мовне було політичним. Влада боялася, що грамотність може привести до революційних настроїв та поширення національної ідеї. Юридичною основою витіснення української мови зі шкіл стали циркуляр 1863 року міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону друкування книжок українською мовою, оскільки її “не было, нет и быть не может”, а також Емський указ Олександра II 1876 року, за яким припинилось видання літературних творів, періодичної преси, навіть українських народних пісень українською мовою. Крім того, циркуляр графа Толстого (1871) забороняв вживання будь-якої іншої мови, крім російської, в початковій школі. Вчитель при поясненні матеріалу міг користуватися лише російською мовою, що зводило нанівець освітнє значення школи, особливо національної.

Саме тому українці у XIX столітті здобували початкову освіту в народних училищах, різноманітних як за відомчою ознакою, так і за терміном та змістом навчання.

Найбільшою популярністю користувалися освітні заклади МНО, Синоду, земств.

Земства Півдня України стали на захист рідної мови в українських школах. У 1881 році питання про викладання предметів українською мовою було підняте на з'їзді вчителів Херсонської губернії [34, с. 30]. І хоча у XIX столітті земство не змогло істотно змінити існуючого положення речей, проте не давало відвернути увагу громадськості від питання викладання в початковій школі рідною мовою.

Таким чином, у результаті колонізації Півдня України було сформовано багатонаціональне населення регіону. Становлення системи жіночої початкової освіти відбувалося протягом всього XIX століття. У цей період не існувало шкіл із українською мовою навчання. Представниці найчисельніших національних меншин регіону (євреї, татари, німці) мали можливість навчатися у загальноосвітніх та етноконфесійних школах (приватних єврейських училищах, мектебе, початкових німецьких школах різного підпорядкування – уряду, земств, товариств, приватних осіб). Метою уряду було сприяння освіти “іногородців”, розповсюдженню російської мови в їх середовищі, зближенню з російським народом.

1. Геополітичне становище України на межі XIX – XX ст. // Історія України. – 2001. – №36 (вересень).
2. Данильченко О. Південь України: повернення в майбутнє // Віче. – 1995. – №1. – С.143-152.
3. Сініцький А.Ц. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900 – 1914 pp.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1997. – 22 с.
4. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С.144-225.
5. Лазебник В.І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип.10. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 51-56.
6. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.1. – Одесса, 1850. – 366 с.
7. Шестопад М. Євреї на Україні (Історична довідка). – К., 2002. – 196 с.
8. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок XX століття // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С.19-29.
9. Житоцкий И. Евреи в Южной России (Историческая справка) // Киевская старина. – 1901. – №1. – С.57-80.
10. Подольський А.Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С.61-65.
11. Афанасьев-Чужбинський О.С. Подорож у Південну Росію. – Дніпропетровськ, 2004. – 469 с.
12. Петрович А. Безграмотность еврейского народа // Херсонские новости. – 1908. – 16 августа.
13. Боровой С. Воспоминания. – М., Иерусалим, 1993. – 383 с.
14. Приблуда А. Из детских лет (Воспоминания) // Вестник Еврейского университета. – №4 (22). – М., 2000. – Иерусалим, 5761. – С.321-356.
15. ДААРК. – Ф.212. – Оп.1. – Спр.56. – Арк. 4-4 зв..
16. ДААРК. – Ф.212. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.27.
17. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). – Ч.1. – К., 1992. – 175 с.
18. Обзор николаевского градоначальства за 1903 г. – Б/и, б/г. – 87 с.
19. Обзор николаевского градоначальства за 1901 г. – Николаев, 1902. – 83 с.
20. Обзор николаевского градоначальства за 1905 г. – Николаев, 1906. – 86 с.
21. Чирко Б.В., Белашова К.О. Чужа земля як рідна: Роль німецьких переселенців в економічному та культурному житті України // Відродження. – 1993. – №3-4. – С.62-65.
22. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1904 год. – Херсон, 1906. – 147 с.
23. Киль А. Народное образование в Херсонской губернии за 1905 год // Родной край. – 1907. – 29 ноября, 2 декабря.
24. Карагодина В.А. Народное образование в системе меннонитского правопорядка (XIX в.) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип.10. / С.І.Світленко (відп. ред.), А.І.Голуб, А.Г.Болебрух та ін. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 308-314.
25. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1903 год. – Херсон, 1905. – 133 с.
26. ДААРК. – Ф.100. – Оп.1. – Спр.2308. – Арк.115.

27. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений в Таврической губернии в XIX – начале XX вв.). – Симферополь. 1998. – 164 с.

28. Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/8 учебный год. – Симферополь, 1908. – 108 с.

29. ДААРК. – Ф.212. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.13.

30. Реєнт О. Потенціал національного відродження України в імперську добу // Історія України. – 2001. – №42 (листопад).

31. Документы, известия и заметки: [К истории народного образования в южнорусских губерниях] // Киевская старина. – 1902. – №11 – С.77-83.

32. Документы, известия и заметки: [Вопрос о малорусском языке в школах] // Киевская старина. – 1901. – №3. – С.162-163.

33. Документы, известия и заметки: [Животрепещущий вопрос] // Киевская старина. – 1901. – №5. – С.96.

34. Сборник Херсонского земства за 1881 год. – Херсон, 1882. – 203 с.